

УДК: 1(09)(477)

К 72

Лариса КОСТЮК

САМООРГАНІЗАЦІЯ ЯК ПРИНЦИП ЕВОЛЮЦІЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Генетична природа ментальності визначається адаптаційними властивостями суб'єктів у межах етнічного культурного простору. Ментальна парадигма – продукт адаптаційної діяльності етносу з метою самоорганізації, самозбереження, самовизначення, самоутворення. Оскільки самоорганізація – це іманентна здатність динамічної системи підтримувати та відтворювати рівень своєї організації при зміні умов існування та функціонування, спрямована на підвищення стійкості та збереження цілісності, її принцип доцільний при дослідженні еволюції етнічної ментальності.

Ключові слова: архетипи, ментальність, самоорганізація, іманентна здатність, динамічна система, стійкість, цілісність.

Етнічна ментальність – це не просто потреба самовираження, а певна необхідність в межах етнотериторіального і етнокультурного середовища. Ментальність характеризує етнос зі сторони проявів самосвідомості, поведінкових стереотипів, форм мислення і почуттів суб'єктів, беручи за основу архетипи. Вони є своєрідними матрицями, джерелами інформації, між якими в процесі етногенезу виникають певні енергетичні зв'язки. Отже, ментальність забезпечується необхідною енергією, емоційними компонентами, стійкими мисленнєвими і поведінковими стандартами, відчуттям комфортності чи дискомфорту в певному етнокультурному просторі. Генетична природа ментальності визначається адаптаційними властивостями суб'єктів. Тобто ментальна парадигма – продукт адаптаційної діяльності етносу та його представників з метою самоорганізації, самозбереження,

самовизначення, самоутворення. Функціонально *ментальність* – це поведінковий та рефлексивний інструментарій, що проявляється у сенсорній та раціональній діяльності у вигляді певних алгоритмів та стереотипів дій у певних ситуаціях.

Постановка проблеми. Оскільки самоорганізація – це “іманентна здатність динамічної системи підтримувати, відтворювати чи удосконалювати рівень своєї організації при зміні зовнішніх чи внутрішніх її умов існування та функціонування, спрямована на підвищення її стійкості та збереження цілісності” [8, 563], то її принцип буде доцільним при дослідженні еволюції етнічної ментальності.

Розуміючи культуру як спосіб буття певного етносу, зазначимо, що носіями етнічності можуть бути або широкі маси народу (звичаї, обряди, фольклор, стереотипи поведінки тощо), або етнічна еліта (символи цього буття), або ті і ті. Саме ці елементи життя є тим *етнознаком*, що відрізняє один народ від іншого. Іншим етнознаком є “символи буття народу, його відношення до реального змісту життєвих подій, що конституюються у менталітеті даного етносу” [6, 37].

Аналіз публікацій. У етнографічній науці радянських часів етногенез розглядався як теорія суспільно-економічних формацій. Однак, як ми бачимо із реалій сьогодення та прогнозів на майбутнє, етнічна ідентифікація людини є найглибшим способом її культурного самовизначення. Така самоідентифікація, на нашу думку, неможлива без глибокого вивчення феномену ментальності та менталітету етносу. Певною альтернативою розуміння етногенезу можна вважати концепцію стадійної парадигми цивілізаційного процесу, яка розроблялася з середини XVIII ст., а радянськими дослідниками – у XX ст. (Е. Березін, Л. Васильєв, О. Генінг, І. Дьяконов, В. Ільющечкін, Г. Мелікішвілі, О. Тюменєв та ін.) [6, 73]. Важливою рисою цієї концепції є розуміння етногенезу як природного та соціального процесів – з одного боку, та взаємозв’язку буття і діяльності – з іншого.

У працях російського етнолога Л. Гумільова висвітлюються проблеми антропосфери, структури, виникнення та життя етносів. Процес становлення і буття народів розглядається як явище природи – біосфери. Вирішального значення набуває принцип “пасіонарності” як етнотвірного чинника. (Пасіонарність – це

надлишкова енергія суто біологічного походження, яка є неодмінною умовою виникнення будь-якого етносу на планеті Земля. Джерелом її появи є комбінація природних ландшафтів і так званого “гена пасіонарності”, який перебуває у постійному “пошуку” умов для своєї реалізації. Одночасна дія першого і другого викликає пасіонарний поштовх, внаслідок якого народжується певний етнос. Згідно з законом збереження енергії, пасіонарного поштовху “вистачає” лише на 1000–1500 років. Це – період існування етносу). Приймаючи пасіонарність як характерологічну доміную, непереборне внутрішнє прагнення (усвідомлене або, частіше, неусвідомлене) до діяльності, що спрямована на здійснення певної мети (часто ілюзорної), Л. Гумільов виводить її (*пасіонарність* – К.Л.) з біохімічної енергії та розглядає пасіонарне поле та імпульси поряд із такими явищами, як інстинкт самозбереження, “розумний егоїзм” і “атрактивність”. Згідно з теорією Л. Гумільова, пасіонарність передається винятково *генетичним* шляхом. Згасання пасіонарності на рівні етносу відбувається внаслідок масової загибелі її носіїв у війнах, епідеміях, у процесі етноциду, асиміляції тощо. Дослідник вводить *енергетичну модель етнічного силового поля* і визначає етнос як “систему коливань певного етнічного поля” [1, 40]. Особливість кожного етносу виводить із відмінності частоти коливань поля, тобто з характеру ритмів різних етнічних груп.

Співзвучною є думка Р. Додонова, який визначає ментальність як “тривалий процес спільного існування людей у єдиних природно-географічних і соціокультурних умовах. Ментальність має дуальну природу: по формі вона є механізмом спадкового закріплення і передачі соціально значимої інформації, а за змістом – породженням людського оточення, середовища як природного, так і соціального” [2, 8].

Метою статті є спроба розкриття того, як у процесі етногенезу формується “характер ритмів”, тобто менталітет етносу. Вивчаючи природу етнічної ментальності, необхідно торкнутися ширшої проблеми – глибинних витоків процесу пізнання. Очевидним є той факт, що існує певна реальність, яка відображується у людській психіці, трансформуючись у ідеальну форму об’єктивності внаслідок суб’єктивної діяльності. Отже, процес пізнання необхідно розглядати як своєрідну взаємодію

предметності і свідомості. Суб'єкт-об'єктні відношення характеризуються не одностороннім, а взаємним впливом. Тобто, “якщо у пізнанні щось фізичне діє на щось психічне, то взаємодіють два якісно різні предмети, і наслідок у психіці не може бути відображенням фізичного у точному значенні цього слова, не може бути репродукцією “чогось фізичного” [4, 117]. Людина не цілком адекватно відображає світ, оскільки наявне дещо, що робить можливим сам процес пізнання, тобто певна інформація про шляхи, технологію, форми відображення дійсності. Отже, отримуємо парадоксальну, на перший погляд, ситуацію про наявність “знання до знання”. Людське пізнання має складну ієрархічну структуру, в якій кожен рівень базується на попередньому, простішому. Разом з тим, такі рівні не обмежені соціальними рамками, а опираються на аналогічні процеси, що відбуваються у межах біологічної форми руху матерії, і знайти точку відліку, до якої пізнання не було, просто неможливо. Тобто людському пізнанню передують *вроджені когнітивні структури*, які є спільними для всіх живих істот, оскільки:

- апіорні когнітивні структури властиві всім живим істотам і надзвичайно узгоджені з їх середовищем існування;
- їх формування відбувається внаслідок селекції відповідно до загальної теорії еволюції.

Одним із перших, хто почав трактувати зміст когнітивного процесу, порівнюючи здатність до пізнання людини і адаптацію до середовища тварин, був К. Лоренц, який вважав, що протиставлення вродженості (спадковості) та набутості (змінності) не має абсолютного характеру. Його погляди відображені у концепції відкритих програм – формах, що охоплюють весь процес пізнання та містять всю сукупність реакцій на конкретні умови середовища. Пізнання лише звужує діапазон, залишаючи пристосовані до даного середовища реакції, які саме і є знанням про це конкретне середовище. Це знання має набутий характер, що закріплюється спадковим чином, підпадаючи під кантівське визначення “a priori”. І. Кант висвітлює своє вчення про простір і час як апіорні форми чуттєвості та категорії як апіорні форми діяльності розсудку. На його думку, через апіорні форми людина взаємодіє зі світом і просторовий опис зовнішніх явищ можливий тільки після того,

як цей світ “відкидається” апіорною формою почуттєвості, що слугує умовою можливості просторових явищ. Суб’єкт може оглядати сам простір у чистому вигляді без наявності у ньому предметів зовнішніх почуттів [5, 134]. Тобто “зовнішній предмет” до того, як потрапляє у поле дії нашої свідомості, є цілком недоступним для нас і, за І. Кантом, за ним закріплена категорія “річ у собі”. Рівень пізнавальних здібностей кожного індивіда є його вродженою якістю. Апіорні форми І. Канта є генетично закріпленими мисленнєвими операціями. “Людське мислення у процесі свого попереднього досвіду, повторюючи нескінчене число разів стандартні процедури, рано чи пізно приходиться до автоматизму їх виконання, а сам зміст цих процедур стає ментальним стереотипом і отримує закріплення у генетичному кодї” [2, 119].

Окрім спадково заданої морфологічної будови організму в інформатидах ДНК містяться відомості і про потенційний стан пізнавального апарату даної особини, тобто сукупність можливих для неї реакцій пристосування при змінах зовнішнього середовища. (Під інформатидами ДНК генетики розуміють речовини – носії біологічної інформації, у первинних структурах яких закладена інформація, що детермінує ознаки і властивості організму, який зароджується. Інформація, що міститься у генах, є відображенням спадкових форм і умов онтогенетичного розвитку організму у структурі його інформатид і запам’ятовуваних пристроїв нервової системи. Ретрансляція інформації здійснюється шляхом їх відтворення на основі матричного синтезу і передачі їх від материнських клітин дочірнім) [9, 40].

Генетичні програми організму творяться екологічною нішею, тобто сукупністю всіх факторів середовища, в межах яких можливе існування у природі даного виду. Початковим моментом етногенезу є мутація невеликої кількості особин у географічному ареалі. Така мутація не зачіпає (або зачіпає частково) фенотип людини, але суттєво міняє стереотип її поведінки. Ця зміна опосередкована, тому що під вплив підпадає не сама поведінка, а генотип особини. “Ознака пасіонарності, що появляється у генотипі внаслідок мутації, обумовлює підвищену порівняно, з нормальною ситуацією, абсорбцію енергії із зовнішнього середовища. Цей надлишок енергії і формує новий

стереотип поведінки, цементує нову систему цінностей” [1, 47]. Головний парадокс теорії пасіонарності Л. Гумільова у тому, що під етносом розуміється “замкнута система дискретного типу”. Однак, етнос не є закритою системою, оскільки, втрачаючи енергію і прагнучи відновити рівновагу, він виходить за межі етнічних кордонів. Адже немає “абсолютно чистих” етносів, які упродовж етногенезу не віддавали б чи не поповнювали енергію свого етнічного поля через міжетнічні контакти. Тобто пасіонарність, етнічне поле є складовою частиною феномена “*етнічна ментальність*”, яка не обмежується тільки енергетичними коливаннями. Вибух пасіонарності (або флуктуація її) створює у значній кількості особин, що проживають на захопленій ним території, особливу нервово-психічну настроєність (*підкреслення наше – К.Л.*), що є поведінковою ознакою. Ця ознака пов’язана з підвищеною активністю, але характер цієї активності визначається місцевими умовами: ландшафтними, етнокультурними, соціальними, а також силою самого імпульсу. Ось чому всі етноси оригінальні і неповторні, хоча процеси етногенезу подібні. Для нас важливим є сам факт закріплення у морфологічній будові людини накопиченого позитивного досвіду, в тому числі інформації про саму технологію пізнання, про властивості навколишнього середовища і способи його відображення. Тобто такі спадково закріплені знання виконують роль “стартових” у процесі пізнання. Крім екологічної ніші для людини доцільно визнати етнокультурну, яка є для неї більш природною, оскільки людина виховується у певних культурних традиціях та соціальному середовищі. Етноментальність виконує функцію підготовки людини до накопичення прижиттєвого досвіду шляхом процесу пізнання, надаючи йому вже накопичену предками і спадково закріплену інформацію про навколишнє середовище, яка дозволяє “запустити” його пізнавальний апарат.

Виділимо три рівні етнічної ментальності, приймаючи за критерій форму існування інформації: *психоенергетичний* (поле), *архетипний* (образи) і *логічний* (поняття). Кожен із них відрізняється залежно від стану інформації, яку містить; спільне те, що їх визначає, – механізм спадкового закріплення і передачі інформації, отриманої упродовж життя. Отже, згадувана вже пасіонарність, тобто етнічне психоенергетичне поле є першим

рівнем етнічної ментальності. Третій рівень етнічної ментальності безпосередньо стосується понятійного мислення. Відмінності між мисленням і менталітетом вельми тонкі – і разом з тим досить істотні. Тобто, мислення – це пізнання світу, а менталітет – це манера мислення, його склад, його особливості, його своєрідність.

Осмислюючи сказане, постає доречно запитання: з якого періоду історичної чи природної еволюції даної спільноти (у нашому випадку – етносу. – К.Л.) пішла “закладка” ендегенного шару, який властивий тільки цій спільноті, а якщо іншими словами – коли виникли перші архетипи і установки? Для відповіді на це запитання застосовують поняття “точка збирання” (сприйняття), що фіксує спосіб бачення світу людиною. Як усій природі, так і суспільству особливо, властива кооперативність – об’єднання окремих елементів системи, внаслідок чого у новоутвореній системі можуть виникати нові властивості. Якщо говоримо про великі сукупності об’єктів із складними взаємозв’язками та залежностями, з великою кількістю елементів (тобто суспільства, етноси), то властивості, що виникають внаслідок “збирання”, будуть мати фундаментальний характер. Ефект “збирання” у випадку нашого аналізу – це ефект об’єднання людей для виконання якоїсь спільної діяльності, яка завжди починається з альянсу проблеми і ситуації, і призводить до виникнення нових властивостей, що притаманні певній цілісності (у нашому випадку – етнічній спільноті – К.Л.), а не її окремим представникам. Важливим є питання, коли виникла дана спільнота? Однак поза залежністю від знання точного віку того чи того соціуму (у нашому випадку – етносу – К.Л.), його ментальність потрібно вивчати на основі моделі, яка ніби “сканує” вік. У випадку нашого дослідження пам’ятаємо про те, що етнос є не тільки біологічною, а й соціально-історичною спільнотою. Розглядаючи процес формування ментальних настанов, доцільно зазначити, що він виникає не на “пустому місці”, а на підставі ментальних особливостей тих етнічних субстратів, що були задіяні при формуванні нової спільноти. Тобто на початковому етапі етногенезу мають місце перші два рівні етноментальності: *психоенергетичний* (поле) та *архетипний*. Зупинимось докладніше на їх характеристичці.

У житті індивідів принцип поля присутній у всіх проявах і на всіх етапах, які можна розділити на дві категорії. Одні з них охоплюють процес розвитку виду, тобто переходу латентної (потенційної) форми його існування у розгорнуту (актуальну). Інші – поведінку елементів органічного цілого (особи, колонії, виду), що забезпечує його існування, його цілісність (життєву єдність) як такого і збереження його форми. В обох випадках маємо координовану дію багатьох елементів цілого, тобто виявляється принцип поля. Однак у процесі його розвитку об'єкт (індивід) формується, безперервно змінюється як морфологічно, так і фізіологічно. Відповідно поле розвитку відзначається динамічністю. З іншого боку, поле регулює поведінку елементів органічного утворення, забезпечує збереження його цілісності, відносну статичність, що зумовлена типом певної групи. Властива вищим таксономічним групам єдність поширюється і на інші сторони їхнього буття, що відображається, наприклад, через поведінку цих груп у процесі еволюції, в якому вони беруть участь як дещо ціле і єдине. Із факту цілісності груп, їх єдності можемо зробити висновок про існування полів, що регулюють та координують цей процес. Ці поля можна назвати *філогенетичними*.

Якщо ж говоримо про етнічну спільноту, то її поле сприймаємо як етнічну близькість чи, навпаки, відмінність. Принцип протиставлення себе всім іншим (“ми” і “не ми”), що є у сфері безпосереднього відчуття, тлумачиться залежно від ритму коливання даного поля. Тобто, коли носії одного поля стикаються з носіями іншого, то сприймають новий ритм як щось чуже, відмінне, не гармонійне тому ритмові, який їм властивий органічно. Новий ритм може викликати почуття симпатії чи антипатії, однак відмінність фіксується свідомістю як факт, що не викликає сумнівів. Оскільки такі ритми етнічного поля виявляються через стереотипи поведінки, неповторні для кожної етнічної спільноти, то у нашому дослідженні будемо трактувати їх (ритми) як *ментальні особливості*. Звідси почуття ностальгії, властиве людям, що перебувають в іноетнічному середовищі, можна пояснити відсутністю збігу ритмів етнічних полів, відображеною як дивна незручність і туга. Ці почуття слабнуть, коли людина знаходить одноплемінників, і зникають при поверненні у середовище свого поля. Такі відчуття називають

компліментарністю. Отже, відповідний енергетичний (пасіонарний) поштовх, що викликає зміну ритмів коливання психоенергетичного поля, призводить до певного мутагенного зрушення, яке породжує різноманітні відхилення від норми. Етнос є системою не тільки біофізичною, але й соціокультурною, тому в основі такого поштовху можуть бути різні (у кожному конкретному випадку особливі, своєрідні) *закономірності*. Оскільки етногенез завжди відбувається на стику різних етнічних субстратів чи ландшафтів, то і ритми коливання нового психоенергетичного поля вбирають і трансформують у собі ритми попередніх полів. Така ситуація, на нашу думку, є найбільш виразною на початкових фазах процесу етногенезу. Етноси як конкретні, соціоприродні утворення – у будь-якому коліні свого родогенезису – є своєрідними “сумами” довжелезного ланцюга родогенезисного синтезу, в якому можна вирізнити кілька якісно відмінних етапів. Індивідуальне та особливе тут є властивістю всієї спільноти, а не кожного її члена. На другому етапі етногенезу відбувається поступове і предметно-практичне, і світоглядне відокремлення як людини від природи, так і людини від людини. Вибух пасіонарності створює у значної кількості осіб, які живуть на охопленій ним території, особливий нервово-психічний настрій, що є поведінковою ознакою. Ця ознака пов’язана з підвищеною активністю, характер якої, у свою чергу, визначається місцевими умовами: ландшафтними, етнокультурними, соціальними, а також силою самого імпульсу. На початковій фазі етногенезу (фазі піднесення) головним є принцип “Будь тим, ким ти повинен бути”, тобто це добре організована ієрархічна система, в якій кожній людині відведене певне місце. Колектив із таким суспільним імперативом становить злагоджену “етнічну машину”, яка здатна чинити спротив зовнішнім впливам.

Другим структурним рівнем етноментальності є архетипний (образи). Першим досліджував феномен архетипу К.-Г. Юнг. Саме поняття “архетип” вказує на архаїчність та початкову присутність образів. У історії етносів архетипи відіграють конструктивну, організуючу роль, забезпечуючи смисловий зв’язок між поколіннями, епохами та культурами. Завдяки їм підтримується духовна цілісність культур. Архетипи виступають однією із структурних складових ментального феномену, що відзначається

несвідомою формою вираження свого змісту. Одним із найважливіших здогадів К.-Г. Юнга було признання того, що ми народжуємося не тільки з біологічним, але і з психологічним спадком, який визначає нашу поведінку і досвід. Колективне несвідоме містить матеріал, що не базується на особистому досвіді, а складається із змісту, який лише мінімальним чином формується особистістю, і за своєю суттю не є індивідуальним досягненням. Його зміст і названий К.-Г. Юнгом архетипами, дослідження яких проклали дорогу до знаходження емпіричного поля, що є спільним і для біологічних, і для духовних факторів. Визнання ідей, думок, переконань, які асоціюються з певними почуттями, функціональними одиницями несвідомого дозволило йому зробити висновок, що архетип створює схильність до поведінки певного типу, тобто певну установку [10].

Феномен “сміслової установки” як одного із механізмів формування і функціонування неусвідомлених ментальних особливостей, досліджував Д. Узнадзе, він експериментально довів, що на основі двох змінних – потреби і ситуації її задоволення – у суб’єкті перед кожним актом його поведінки виникає своєрідний динамічний стан – установка, яка, залишаючись неусвідомленою, доцільно, відповідно до структури і з предметним змістом даної ситуації, спрямовує розгортання процесів свідомості та актів психічної поведінки. Сформована установка здійснює у подальшому акти поведінки, що відповідають структурі і змісту даної об’єктивної ситуації, тобто створюються певні стереотипи поведінки, а невідповідні до ситуації установки блокуються. Архетипи та установки є основними регуляторами людських вчинків, із яких складається їх життя і життя соціуму [7]. Ці твердження також стосуються етнічної спільноти.

В основі механізмів формування даного феномену лежить принцип динамізму. Це означає, що зовсім не обов’язково установка, яка виникла, буде супроводжувати будь-яку діяльність і мотивувати поведінку. Установка на певний тип діяльності чи форму поведінки – це похідна не менше, ніж трьох складових – потреб суб’єкта (індивіда чи соціуму), наявної ситуації і цілісного типу даного суб’єкта. Потреби, як продукт історико-культурного розвитку, виражають залежність суб’єкта від світу, демонструють певний рівень свободи у ньому, що детермінується факторами

соціального порядку. Сукупність людських потреб закріплюється менталітетом. Той чи той характер зв'язку людини зі світом, що відображається в її потребах, обумовлює його соціальне самопочуття, і потенційні можливості. Не завжди ситуація, в якій знімаються потреби суб'єкта, має всі необхідні для ефективності даного процесу атрибути. Нестача їх компенсується по-різному, залежно від способу і розмірів компенсації відшукується соціальна установка, її якість і здатність до трансформації. Чим більші розміри цієї компенсації і нижчий рівень задоволення потреби, тим менш гнучкою і здатною до трансформації виявляється установка. Тому такими статичними, "взятими на віру" в історико-культурному процесі є первинні установки (архетипи, релігії, міфи, стереотипи). Якщо ж переважають раціональні моменти, що ґрунтуються на достатній кількості об'єктивної інформації, то утворена установка буде динамічною у плані адаптивності до нової ситуації. Саме у межах формування установки відбувається перехід об'єкта потреби в його суб'єктивну форму – певного ідеального образу, який безпосередньо зливається з цією потребою і входить через неї у структуру певної життєдіяльності [3, 4]. Отже, установки є властивістю психологічної готовності до певних дій, до певних зразків поведінки великих груп людей. На основі таких установок формуються *стереотипи поведінки* та етнічної спільноти (етносу).

Отже, архетипи та установки відіграють у процесі формування ментальності конструктивно-організуючу роль, що забезпечує смисловий зв'язок між поколіннями, епохами, культурами, підтримуючи їх духовну цілісність. Сфера колективного несвідомого, розум наших давніх предків, спосіб, яким вони думали і відчували, осягали життя і світ, богів і людські істоти, є надзвичайно близькою до визначення етноментальності. На наш погляд, і етнічна ментальність, і архетипи далекі від безпосереднього сприйняття, вони виявляються через національний характер, стереотипи поведінки, норми реакцій та ін., але *не безпосередньо*. Не можна стверджувати, що архетипи існують як "річ-для-себе", а ментальність – "як річ-для-інших". Архетипи є однією із структурних складових ширшого ментального феномена, що відзначається несвідомою формою вираження свого змісту.

Аналізуючи третій рівень етнічної ментальності – понятійне мислення, – проведемо паралель між мисленням і менталітетом, з

однієї сторони, та релігією і релігійністю – з іншої. (Релігія – це один із видів ідеалістичного світогляду, це система твердо встановлених норм і постулатів, а релігійність – це сукупність таких відношень до світу, які передбачають віру в існування вищої сили, що керує поведінкою людини, її думками і почуттями). Менталітет є певною технологією пізнання, властивою саме цій етнічній спільноті.

Оскільки процес пізнання не починається з нуля, то і етноментальність формується не на “порожньому місці”. Мова йде лише про деяку однорідність у способі мислення, сприйняття, реагування, що об’єднує етнічну спільноту у певних територіальних межах їхньої життєдіяльності, про спільні особливості людей, що творять цю реальність з її специфічними для даної спільноти рисами. Етнос формується на стику ландшафтних чи етнічних утворень, і на першому етапі характеризується різноманітністю форм буття, що стає основою “історичного вибору”. Так звана “інкубаційна” фаза етногенезу не залишає помітного сліду в етнічній історії, оскільки відбувається певне “накопичення енергії” для подальшого розвитку. Однак для процесу формування ментальних особливостей це надзвичайно важливий період, оскільки саме у ньому етнос формує свою самосвідомість, тобто відбувається поділ на “ми-не ми” або “свої-чужі”. Завершення цієї фази відзначається оформленням етносоціальної системи, що назовні може проявитися у появі етноніму, тобто самоназви.

Дослідження цього періоду у формуванні етнічної спільноти є нелегким, оскільки більшість процесів відбувається приховано і, як правило, не фіксується відповідними історичними документами. Потрібно досліджувати не окремі моменти життя етносу, а весь процес етногенезу цілком, щоб побачити зміни в енергетичному полі спільноти. Формування нового етносу завжди співвідноситься із наявністю у деякої кількості індивідів внутрішнього прагнення до цілеспрямованої діяльності, що завжди пов’язана зі змінами природного і соціального оточення, причому досягнення мети для самого суб’єкта часто переважає інстинкт самозбереження. Ця ознака є не тільки індивідуальною і, будучи атрибутом підсвідомості, веде до порушення інерції існування.

Ступені пасіонарності є різними, однак для того, щоб вона мала видимі і фіксовані історією прояви, необхідно, щоб пасіонаріїв було багато. Незважаючи на свою стихійність, пасіонарність може

бути організована тією чи тією етнічною домінантою, тобто явищем чи комплексом явищ – релігійних, ідеологічних, побутових, військових, які визначають перехід початкового для процесу етногенезу етнокультурного різноманіття в цілеспрямовану єдність. Можемо стверджувати, що саме в інкубаційній фазі етногенезу відбувається формування нового психоенергетичного поля, ритми коливання якого вбирають і трансформують у собі ритми попередніх полів, що стали етнічним субстратом. Тобто на енергетичному рівні внаслідок довготривалості процесу формуються нові чи трансформуються раніше набуті ментальні особливості.

Наступні фази етногенетичного процесу, акматична та інерційна, характеризуються спрощенням енергетичної системи, тобто втратою пасіонарності. Для процесу формування ментальності цей період характерний тим, що ментальні ознаки піддаються певним змінам і трансформації. Суспільний імператив акматичної фази “Не будь тим, ким ти повинен бути, але будь самим собою” означає, що після періоду піднесення пасіонарії перестають боротися за спільну справу і починають боротися кожен сам за себе. Такий надлишок пасіонарності веде до дезорганізації, породженої індивідуалізмом, і до масової втрати пасіонаріїв. А ті, що залишилися, намагаються зміцнити свої позиції та об’єднати своїх прихильників, тобто виникає потреба в ідеологах. Усі пасіонарні народи у період пасіонарного перегріву були вже не захисниками своїх попередніх позитивних ідеалів, а противниками сусідів. Вони діяли під лозунгами не “за що”, а “проти чого”. При цьому важливу роль відігравав етнічний момент (прикладом може бути Столітня війна між Англією та Францією). Це означає, що упродовж всього періоду складаються відповідні ментальні установки, які формують стереотипи поведінки, норми і форми життєдіяльності. Іншими словами, ментальність відображає не індивідуальні особливості мислення та світосприйняття, а загальні, типові, множинні, властиві для всіх членів етнічної спільноти, моменти.

Здійснене нами дослідження дало змогу зробити такі **висновки**.

1. Констатуємо наявність етнічної ментальності, говоримо не про неможливість винятку із правила, а про те, що існує дещо визначене у характері представників етнічної спільноти, тобто

таке, що виявляє сутність і цілісність спільноти як системи. Це не означає, що всі представники етносу будуть володіти всіма типовими для даної етноментальності ознаками. Етнос потрібно характеризувати з погляду превалювання певних ментальних реалій.

2. Пам'ятаючи, що етнос – це спільнота, яка існує у часі і просторі, розуміємо, що упродовж століть відбуваються певні і досить вагомі зміни його ментальності. Водночас зберігається деяка константа – менталітет, – яка дає можливість окреслити образ даної спільноти.

Подальші дослідження спрямовані на з'ясування залежності етнічної ментальності від впливу хронотопу.

Література

1. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л. : Наука, 1990. – 278 с.
2. Додонов Р.А. Теория ментальностей: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. – Запорожье : р/а “Тандем – У”, 1999. – 192 с.
3. Донченко Е.А. Социетальная психика. – К. : Наук. думка, 1995. – 256 с.
4. История зарубежной психологии. 30 – 60-е годы XX века : [тексты] / под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждана. – М. : Изд. МГУ, 1986. – 344 с.
5. Кант И. Критика чистого разума [пер. з нім.]. – К. : Юніверс, 2000. – 510 с.
6. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи. – К. : Тов. “Знання”, КОО, 1998. – 250 с.
7. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки / Д.Н. Узнадзе. – Тб., 1961. – 218 с.
8. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002.
9. Чернов Г.Н. Законы теоретической биологии // Биология. – 1990. – № 1. – С. 38 – 43.
10. Юнг К.-Г. Архетип и символ. – М. : Мысль, 1991. – 367 с.

Лариса Костюк. Самоорганизация как принцип эволюции этнической ментальности. Генетически ментальность определяется адаптационными свойствами субъектов в границах этнического культурного пространства. Ментальная парадигма – продукт адаптационной деятельности этноса с целью самоорганиза-

ции, самосохранения, самоопределения, самосозидания. Поскольку самоорганизация – это имманентная способность динамической системы поддерживать и воссоздавать уровень своей организации при изменении условий существования и функционирования, направленная на повышение устойчивости и сохранение целостности, то ее принцип будет необходимым при исследовании эволюции этнической ментальности.

Ключевые слова: архетипы, ментальность, самоорганизация.

Kostyuk Larysa. Self-organization as a principle of ethnic mentality evolution. Genetic nature of mentality is defined by adaptive abilities of the subjects within ethnic cultural space. Mental paradigm is the product of adaptive activity of the ethnicity for self-organization, self-preservation, self-determination, self-creation. Since self-organization is an inherent ability of the dynamic system to support and to recreate the level of their organization by changing the conditions of existence and functionality, aimed at improving stability and integrity that is why this principle will be appropriate in studying evolution of ethnic mentality.

Keywords: archetypes, mentality, self-organization.